

נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים

הדרכה מוסרית או הלכה פסוקה

יחיאל לב

ראשי פרקים:

א. מבוא

ב. מקור האיסור

ג. "נוח לו לאדם"; הלכה פסוקה או דרך מליצה?

שיטת המאירי ודעימיה

שיטת רבינו יונה ודעימיה

מהי דעת התוספות

הקשיים בשיטת רבינו יונה ודעימיה

ד. דיון הלכתי בצדקת מעשיה של תמר

מחלוקת הראשונים

יישובי האחרונים

ה. סיכום

ו. נספח - מבט עומק בסיפור מר עוקבא והעני

מעשי החסד של מר עוקבא

הקשיים במדרש

"נוח לו לאדם" - ראוי שיהיה נוח

א. מבוא

בספר ויקרא (יח, ה) נאמר: "וּשְׂמַרְתֶּם אֶת חֻקֵי וְאֶת מִשְׁפָּטֵי אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אִתְּם הָאֱלֹהִים וְחֵי בְּהֶם אֲנִי ה'", מכאן למדו חז"ל בסנהדרין (עד, א) עיקרון יסודי ביחס לחובת קיום מצוות ה': "וחי בהם - ולא שימות בהם". כוונת דבריהם היא שחובתו של האדם לשמור את כל מצוות ה' אינה דוחה את ערך החיים. לכן, אם על כף

המאזניים מול הרצון שלא לעבור עבירה עומדים חייו של האדם, למדו חז"ל שאדם רשאי ואפילו מצווה לעבור את העבירה ולא להיהרג.¹

כל זאת נכון ביחס לרוב מצוות התורה, נבדלות מהם שלוש עבירות חמורות שעליהם אסור לעבור, אפילו במחיר חייו של האדם. כך קובעת הגמרא שם: "א"ר יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק נימנו וגמרו בעליית בית נתזה בלוד: כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל תהרג - יעבור ואל יהרג, חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים". ביסוד הסברה העומדת מאחורי שוני זה, עולה בפשטות מהסוגיה שם, שע"ז וג"ע הינם עבירות חמורות בעצם, ולכן אסור לעבור עליהם בכל מחיר, עליהם נוספה עבירת שפיכות דמים מכח הסברה של "מאי חזית" כפי שנתבארה בסוגיה שם.² אם כן, המסקנה העולה מסוגיה זו היא שחוץ משלושת עבירות אלו, אין עוד עבירה ביחס אליה ישנה חובת מסירות נפש. אלא שבדברי חז"ל במקום אחר מצינו מאמר שלכאורה מערער קביעה זו.

במסכת ברכות (מג, ב) אמרו חז"ל: "נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים".³ לכאורה יש כאן עבירה נוספת שאף עליה מצווה האדם למסור את נפשו והיא הלבנת פני חבירו ברבים, אעפ"י שלא מצאנו מפורש בתורה ציווי על איסור הלבנת פנים. במאמרנו נבקש לברר תחילה לברר מהו מקור האיסור, האם הוא איסור דרבנן בלבד או שמקורו מן הפסוקים וגדרו דאורייתא. בנוסף לכך מימרא זו מעוררת מספר שאלות יסודיות בגוף הדברים. ראשית, מהו פירוש מטבע הלשון "נוח לו לאדם" בו נקטו חז"ל? האם באמת כוונתם לומר שיש כאן חובת מסירות נפש, או שמא זוהי דרך מליצה, ואין כוונתם כלל למה שעולה מפשט הדברים? ואם נאמר שיש כאן חובה גמורה, כמובן יוקשה מדוע לא הופיע עבירה זו ברשימה הכתובה בסוגיה בסנהדרין? יתר על כן, הקביעה כי יש כאן אמירה מחייבת מעוררת תימה מצד הסברה, האם ניתן לומר שאדם מחויב למסור את נפשו כדי למנוע הלבנת פנים של חבירו? לכאורה כאן לא שייכת סברת מאי חזית!

שאלה נוספת יש לשאול ביחס למקור ממנו למדו חז"ל דין זה. הם למדו זאת ממעשה תמר (בראשית לח) שהייתה מוכנה ליפול לכבשן האש ובלבד שלא להלבין

1 אם אדם בחר להיהרג במקום שהותר לו לעבור, האם עשה מעשה אסור? נתייחס למחלוקת הראשונים בשאלה זו בהמשך דברינו.

2 אמנם יש שהבינו שגם בשפ"ד הטעם הוא משום חומרת העבירה, ולשיטתם "מאי חזית" זה סימן ולא סיבה, ובכל זאת מפשט הגמרא עולה כפי שכתבתי וכך נראה לענ"ד.

3 והובא גם בב"מ נט, ב; סוטה י, ב; כתובות סז, ב

את פניו של יהודה באמצעות הצגת החותמת והפתילים שנתן בידה בשעת המעשה. אם נאמר שלשון "נוח לו" זו דרך מליצה בלבד, ניזקק לשאלה כיצד עשתה תמר מעשה שכזה שלכאורה יש בו משום איסור לאבד נפש. האם מותר לאדם להחמיר על עצמו ולמסור עצמו להריגה במקום בו הוא אינו מחויב בכך? כיצד מעשה שכזה עולה בקנה אחד עם דרשת חז"ל "וחי בהם - ולא שימות בהם"?

ב. מקור האיסור

איסור הלבנת פנים לא נזכר בתורה במפורש, אולם מצאנו בדברי חז"ל שדרשו זאת מן הפסוקים ולמדו שמדובר באיסור דאורייתא. במדרש ספרא (פר' קדושים, פרק ד) נאמר: "מנין שאם הוכחתו ארבע וחמש פעמים חזור והוכיח? תלמוד לומר 'הוכח תוכיח'. יכול אפילו אתה מוכיחו ופניו משתנות? תלמוד לומר 'ולא תשא עליו חטא'". אם כן, הפסוק שנאמר בספר ויקרא (יט, יז): "הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא" העוסק במצוות תוכחה - משמש כמקור ללימוד האיסור. חז"ל הוציאו את המילים "ולא תשא עליו חטא" מפשוטם, והסבירו כי כוונת הדברים היא שגם כאשר אדם מקיים מצוות תוכחה בחברו, עליו להיזהר שלא להכלימו ובכך לעבור על איסור.

הרמב"ם בספר המצוות (מצווה ל"ת שג) הביא את מדרש הספרי וכתב: "הזהיר שלא לבייש קצתנו את קצתנו וזהו הנקרא מלביין פני חברו". גם במשנה תורה הביא הרמב"ם את המקור הנ"ל לאיסור הלבנת פנים, וכך הוא כותב בהל' דעות (ו, ח): "המוכיח את חברו תחלה לא ידבר לו קשות עד שיכלימונו שנאמר 'ולא תשא עליו חטא'... מכאן שאסור לאדם להכלים את ישראל וכל שכן ברבים". בהמשך דבריו הוא מוסיף וקובע כי אעפ"י שאין מלקות על עוון זה - "איסור חמור הוא".

מקור נוסף לאיסור זה מצאנו בדבריו של ספר החינוך (מצווה שלח) כדיני איסור הונאה. הוא כותב שיש מצווה שלא להונות אחד מישראל בדברים כפי שנאמר בספר ויקרא (כה, יז): "ולא תונו איש את עמיתו". ומדיני המצווה: "שלא להכאיב הבריות בשום דבר ולא לביישם...". משמע מדבריו שאיסור הלבנת פנים הינו חלק מהאיסור הכללי של הונאת דברים. מכל מקום, היוצא מדברינו הוא שגם לדעת החינוך וגם לדעת הרמב"ם מקור האיסור הוא מהתורה, אלא שנחלקו מהו הפסוק ממנו למדו זאת חז"ל.

ג. "נוח לו לאדם"; הלכה פסוקה או דרך מליצה?

לאחר שראינו את מקור האיסור מהתורה, ניתן להגיע לגוף הדברים. כפי שהזכרנו בפתח דברינו, חז"ל הביאו בכמה מקומות בש"ס את המימרא הידועה: "נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים". צמד המילים "נוח לו" מעורר אותנו לשאלה היסודית האם עלינו להתייחס למימרא זו כאמירה מוסרית עקרונית, או שמא כהלכה פסוקה. בדברי הראשונים מצאנו התייחסויות שונות לעניין.

שיטת המאירי ודעימיה

המאירי בפירושו לסוגיה הוא היחידי שקובע בנחרצות שאין להתייחס לאמירה זו בשום אופן כהלכה פסוקה, וכך כתב: "דרך צחות אמרו נח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים". ביטוי זה בו הוא נוקט מבהיר את כוונתו לומר שיש כאן אמירה מוסרית ותו לא.⁴ בפשטות נראה שדבריו נכוחים, שהרי אילו היו רוצים חז"ל ללמד הלכה פסוקה היו נוקטים בלשון יותר חדה וברורה מאשר זו. הוכחה לשיטתו ניתן להביא מכך שבסוגיות אחרות בהם נזכר הביטוי "נוח לו" ברור שאין הכוונה לפסק הלכה.

לדוגמה במסכת עירובין (יג, ב) מובאת מחלוקת ב"ש וב"ה: "ת"ר שתי שנים ומחצה נחלקו ב"ש וב"ה הללו אומרים נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא והללו אומרים נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא", כאן בוודאי מדובר בשאלה מהותית ולא הלכתית. כיוצא בזה במסכת קידושין (מא, א): "אמר רבי אבהו משום רבי חנינא נוח לו לאדם שיעבור עבירה בסתר ואל יחלל שם שמים בפרהסיא", גם כאן לא מסתבר לומר שכוונת חז"ל להורת כך להלכה, אלא יש כאן אמירה מוסרית בלבד.

נוסף על כל אלו, ישנה מימרא נוספת שעוסקת אף היא באיסור הלבנת פנים, והיא באופן ברור אינה מתפרשת כפשוטה. הגמרא בב"מ (נט, א): "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: נוח לו לאדם שיבא על ספק אשת איש ואל ילבין פני חבירו ברבים", וכי יש מי שיפסוק כך להלכה?! אלא וודאי שכוונת חז"ל בדבריהם אלו

4 בחידושי לסוטה (ט, ב) נקט לשון דומה – "דרך הערה אמרו נח לו לאדם שיפיל עצמו...". וכ"כ ב"עיון יעקב" ב"מ נט, א. וכמו כן ניתן ללמוד מדבריו של ספר החינוך (מצווה רמ) שכתב: "ומה שאמרו ז"ל על דרך אזהרה בענין זה, נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים".

לאמירה מוסרית שבאה לבטא את חומרת העוון של הלבנת פנים, ואין להוציא מכאן פסיקה הלכתית מעשית.

כשיטת המאירי מצינו בדבריו של אחד מאחרוני זמנינו, שו"ת "זכר שמחה"⁵:

ואם אמרו חז"ל "נוח לו לאדם" פשיטא שאין זה לדינא דהא לא הביאוהו הרמב"ם והשו"ע. ומה שמביאים אותו הרי"ף והרא"ש, בהרבה מקומות בש"ס מביאים מאמרי הגדה ואין למדים הלכה מפי הגדה, ועוד דא"כ יהא חיוב לעשות כן והו"ל להש"ס לומר חייב... אלא ודאי דכונה אחרת עמוקה יש בזה, ככל דברי האגדות שבש"ס אשר אין להשיב עליו, ולדינא בודאי דאסור למסור נפשו על כך או עכ"פ איננו חיוב.⁶

שיטת רבינו יונה ודעימיה

כנגד שיטת המאירי, עומדים דברי רבינו יונה שהבין את דברי חז"ל כהלכה פסוקה. בספרו "שערי תשובה" (שער ג, קלט) כתב כך: "והנה אבק הרציחה - הלבנת פנים, כי פניו יחורו ונס מראה האודם, ודומה אל הרציחה. והשנית, כי צער ההלבנה מר ממות, על כן אמרו רבותינו ז"ל: לעולם יפיל אדם עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים". לשיטתו, הלבנת פנים מהווה סוג של רצח, ולכן בשניהם הדין שווה לעניין חובת מסירות נפש.⁷ בהמשך דבריו הוא אף מבאר שיש צד בו הלבנת פנים חמורה יותר מרצח, שהרי אדם העובר על כך אינו מודע לחומרת העבירה, "ואין נפשו מרה לו על עונו כמו הרוצח, על כן הוא רחוק מן התשובה", כלשונו. כך אף מובנים דברי חז"ל שדווקא ביחס לעוון הלבנת פנים קבעו כי העובר עליו אין לו חלק לעולם הבא.

5 סימן קנח. מחבר השו"ת הינו רבי שמחה הלוי במברגר (תקצב - תרנח) שהיה אב"ד בגרמניה. נינו הוא הרב יהושע נויבירט מחבר הספר שמירת שבת כהלכתה.

6 הוא אף מוסיף ומביא נפק"מ להלכה היוצאת מדבריו, בעניין הצלת אדם אחר במחיר בושתו של המציל: "ועוד דהא בודאי דלית להסתפק בזה כלל דאם יכול להציל אדם את חברו ע"י שיבוייש הוא (המציל) עצמו ברבים ע"י כך, אין ספק דלית דין ולית דיין לפוטרו ממנו דהא אפילו בספק סכנה יש דעה הובאה בב"י ובסמ"ע בח"מ סי' תכ"ו דצריך לכנוס עצמו כדי להציל את חברו מודאי סכנה".

7 וכן כתב הרשב"ץ (מגן אבות ג, יא). וכ"כ ה"פרי חדש" (הגהות מים חיים יסוה"ת, ה). וכן פסק להלכה שו"ת "בניין ציון" (קעב - קעג), והאריך לענות לטענות השואל שתמה עליו כיצד הוא פוסק הלכה מדברי אגדה, וכך השיב לו: "אכן גם מזה אין השגה דכבר כתב בקול הרמ"ז שם דמה שאין למדין ממדרש היינו אם שיש בגמרא היפך המדרש, אבל כשאין בגמרא סתירה למה לא נלמוד מן המדרש? שהרי הר"ת פסק שאין לאכול בין מנחה למעריב בשבת מטעם הנזכר במדרש, וכמה דינים למדו הפוסקים ממדרש זוהרה ע"ש... ולכן ודאי היטב כתבו התוספ' להלכה מהא דתמר דמשום הלבנת פנים יהרג ואל יעבור".

ר' שלמה קלוגר (שו"ת "האלף לך שלמה" יו"ד, שכ"א) הלך אף הוא בדרך הסבר זו, ואפילו הקשה מה החידוש בדברי הגמרא האלו. שהרי, חז"ל קבעו כי אדם שמלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא, ואם כן פשיטא שהאדם חייב להרוג עצמו ולגרום לאיבוד הגוף, והעיקר שלא יאבד את העולם הבא שלו! ותיירץ שכאן מתחדש שאף אדם שמתאבד אין לו חלק לעולם הבא, ולכן לא ברור כיצד לנהוג במקרה שכזה. לכן קבעו חז"ל שאדם מחויב להשליך עצמו לכבשן האש, וכיוון שעושה זאת כדי להימנע מעבירה חמורה, לא מאבד בכך את העולם הבא שלו.

בדברי הפנ"י מצינו שיטה ממוצעת. בחידושו ל"ב"מ (נט, א) הוא דן בחומרת העבירה של הלבנת פנים, ושם הוא מוכיח מהמימרא בה אנו עוסקים כי הלבנת פנים הינה עוון כה חמור, עד כדי שהותר לאדם להתאבד ובלבד שלא להלכין פני חבירו.⁸ דרך הסבר כזו לפיה יש היתר למות ולא חיוב הינה דרך האמצע בין שתי השיטות שהצגנו בדברי הפוסקים בפרשנות דברי חז"ל. הפנ"י מצד אחד לא מתייחס למימרא זו כאמירה מוסרית מופשטת, והוא כן מייחס לה אופי הלכתי, אך מאידך גיסא הוא גם לא קובע כי יש כאן פסק מחייב. לשיטתו, החידוש הוא בכך שעבירה זו היא כה חמורה, עד שהתירו חז"ל לאדם להתאבד כדי להימנע מלעבור עליה.

מהי דעת התוספות?

מדברי תוס' בסוגיה בסוטה עולה לכאורה שהוא נקט כרבינו יונה, ואף הוא תפס שדברי חז"ל הללו הינם בגדר הלכה פסוקה. אולם יש מי מן האחרונים שערער על קביעה זו, כפי שנראה להלן. התוס' שם בסוגיה מעלה קושיה יסודית, אם אכן הלבנת פנים הינה בגדר יהרג ואל יעבור, מדוע אם כן עבירה זו לא נכללה ביחד עם שלושת העבירות החמורות שנמנו בסוגיה בסנהדרין? תירץ תוס': "משום דעבירת הלבנת פנים אינה מפורשת בתורה ולא נקט אלא עבירות המפורשות". בפשטות, כוונתם לומר שלמרות שהלבנת פנים היא בגדר של יהרג ואל יעבור, היא לא נכללה ברשימה הנ"ל מסיבה חיצונית בלבד, רשימה זו כוללת רק עבירות המפורשות בתורה. כך אכן הבינו בכוונתו האחרונים, ובתוכם שו"ת בניין ציון שפסק כך להלכה בהסתמך על דברי התוס' ורבינו יונה.⁹ בדבריו (סי' קעב) הוא אף הוסיף שלשיטת רבינו יונה לא שייכת מעיקרא קושיית התוס', שהרי כיוון שהוא

8 וכן כתב רבי יוסף שאול נתנון בעל ה"שואל ומשיב" ("דברי שאול", סי' שמה).

9 וכ"כ בשו"ת "מנחת שלמה" ח"א סימן ז', עמ' נה.

הגדיר את הלבנת פנים כאביזרייהו של שפיכות דמים, ממילא היא כבר כלולה ברשימה בסנהדרין.

ר' אשר ווייס העלה קשיים רבים על שיטה זו כפי שנראה בהמשך, ומפני כך נדחק להסביר את דברי התוס' דווקא כשיטת המאירי.¹⁰ כדי להוכיח את דבריו הוא מקדים ומציג עיקרון שעולה מדברי הרמב"ם בהל' ע"ז (ג, ו) שכתב כך: "המגפף עבודת כוכבים והמנשק לה...וכל כיוצא בדברי כבוד האלו עובר בלא תעשה, שנאמר "ולא תעבדם" ודברים אלו בכלל עבודה הן. ואף על פי כן אינו לוקה על אחת מהן לפי שאינן בפירוש". הרמב"ם מביא דוגמאות לפעולות שונות שאדם עושה בעבודת כוכבים ועל כך הוא אמנם עובר איסור דאורייתא, אבל הוא אינו נענש במלקות. הוא אף מציין את הסיבה לכך, אופנים אלו של עבודת כוכבים אינם כתובים במפורש בתורה. מתחדש בדבריו שגם בתוך איסורי דאורייתא יש חלוקה לדרגות חומרה שונות, כך שאיסורים שלא נכתבו בתורה במפורש ונלמדו באופנים שונים מדרשת מהפסוקים - פחותים בחומרתם מאחרים.

אם כך הם פני הדברים, נוכל לדייק במילותיו של תוס' ולבארם באור שונה לחלוטין. הוא הקשה מדוע עבירת הלבנת פנים אינה כתובה ברשימת העבירות החמורות בסוגיה בסנהדרין, וכך תירץ: "משום דעבירת הלבנת פנים אינה מפורשת בתורה ולא נקט אלא עבירות המפורשות". האם בהכרח תוס' נשאר עם הנחת היסוד של השאלה, ורק תירץ באופן חיצוני סדרני? דהיינו, האם התכוון לומר שאכן הלבנת פנים היא עבירה חמורה בדיוק כמו שלוש האחרות, אלא שסיבה חיצונית בלבד שקשורה לאי הופעתה בפירוש בתורה גרמה לכך שלא נכתבה ברשימה עם שאר העבירות החמורות? כך למדו הרבה אחרונים, אך ר' אשר ווייס טוען אחרת, ולדבריו התוס' בתירוץ דוחה את הנחת היסוד של הקושיה, לפיה יש כאן פסק הלכה מחייב.

בתירוץ של תוס' מתחדש שאכן עבירה זו היא בדרגת חומרה פחותה משלוש העבירות האחרות, כיוון שהיא אינה מפורשת בתורה. לכן, בשונה משלוש עבירות חמורות, ביחס לעבירה זו אין חובת מסירות נפש. כוונתם באומרם "לא נקט אלא עבירות המפורשות" היא שאכן חז"ל לא הוסיפו עבירה זו לרשימה מסיבה מהותית, שהרי שם נכתבו רק עבירות חמורות המפורשות בתורה וכלפיהם יש חובת מסירות נפש. בדיוק כמו שמצאנו בדבריו של הרמב"ם הבדל בין סוגי איסורים שונים על רקע השאלה מי מהם נכתב במפורש בתורה, גם מדברי תוס' עולה כי עבירה שאינה

10 כך שמעתי ממנו בע"פ. ניתן למצוא את השיעור באתר "קול הלשון" בשיעורו לפרשת וישב בעניין הלבנת פנים.

מפורשת הינה בדרגת חומרה פחותה מאחרות. א"כ, אין להוכיח מדבריו שיש כאן פסק הלכה מחייב.¹¹ האם הוא יאמר שיש כאן הדרכה מוסרית בלבד? או שמא יסבור כשיטת הפנ"י שיש כאן היתר? זאת לא ניתן להוכיח מדבריו.

הקשיים בשיטת רבינו יונה ודעימיה

התפיסה לפיה מדובר בפסק הלכה מחייב הכתובה במפורש בדבריו של רבינו יונה, ועולה לכאורה גם מדברי תוס', קשה מכמה סיבות. בראש ובראשונה, פשט המילים של חז"ל מוכיח בפשטות נגד דבריהם. כפי שהראינו לעיל, צמד המילים "נוח לו" בדברי חז"ל במקומות רבים אינו משמש כדי לומר היגד שהינו בגדר הלכה פסוקה. חז"ל יכלו לבחור מטבעות לשון נוספים ומגוונים כדי לקבוע הלכה בסוגיה זו, והבאת הדברים דווקא באופן כזה שמראה על פניו שיש כאן מימרא מוסרית, מוכיח שאין כאן הלכה פסוקה.

יתר על כן, ואולי זהו הקושי הכי גדול, קשה מאוד מצד הסברא לומר שיש כאן חובת מסירות נפש. וכי יעלה על הדעת שאדם מחויב למסור את נפשו כדי לא לבייש את חבריו? האם בושתו של חברו גוברת על ערך החיים שלו? מעבר לכך שאין זה נראה מסתבר, הלכה כזו גם אינה מסתדרת עם סברת היסוד מכוחה יש חובת מסירות נפש בשפיכות דמים, וממילא אין מקור לכך שיש חובת מסירות נפש על הלבנת פנים. "מאי חזית דדמא דידך סומק טפ"י" זו סברה המשמשת מקור לכך שאדם מחויב למסור את נפשו ובלבד שלא יהרוג את חברו, שהרי "מה ראית שהדם שלך יותר אדום משל חברך?". אלא שבנידון שלנו וודאי סברה זו לא שייכת, וכאן וודאי ניתן לקבוע שהדם של פלוני יותר חשוב מבושתו של חברו, ולכן מן הדין ראוי כן לביישו ובלבד שלא למות.¹²

קשיים נוספים העולים כנגד שיטה זו קשורים בהשלכות ההלכתיות הנגזרות בעקיפין מהקביעה שהלבנת פנים דינה כרצח. למשל, האם ניתן לומר שאדם שיש

11 עיין בדבריו של הנצי"ב במרומי שדה (סוטה י, ב) שאף הוא למד בדעת התוס' שאין כאן חיוב מן הדין. וכמו כן ניתן להבין מדבריו של ספר החינוך (רמ): "ומה שאמרו זכרונם לברכה על דרך אזהרה בענין זה, נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים...".

12 בקובץ "הר המור" (כרך ז', ניסן תשמ"ה, עמ' 23) מובאת עדות מעניינת בנוגע לסוגיה זו. שאלו את מהרי"ל דיסקין האם יש כאן גדר של הלכה פסוקה, והשיב שזו מידת חסידות בלבד. אלא שאז הקשה עליו השואל מדברי התוס' בסוטה מדבריו עולה שזו הלכה, וכתגובה לכך "נשתומם כשעה חדא והצר לו שנעלם ממנו תוס' זה, ובכ"ז אמר שאינו חוזר בו". והוסיף ואמר שדברי התוס' תמוהים, שהרי לא שייכת כאן סברת "מאי חזית", כפי שביארנו.

בכוונתו להלבין פני חבריו ייחשב כ"רודף" ותינתן רשות לכל להורגו? דבר זה לא מסתבר ולא מצאנו אף אחד מן הפוסקים שכתב כך. בשו"ת מנחת שלמה (ח"א סימן ז, עמ' נה) הוסיף והקשה לשיטה זו, מדוע לא נאמר שניתן לחלל שבת בשביל למנוע הלבנת פנים? שהרי אם מותר לחלל שבת בשביל פיקוח נפש, לכאורה אף כאן תהיה זו שורת הדין! אכן בסוף דבריו הוא נשאר בצ"ע על כך שלא מצאנו שום פוסק שהתיר זאת.

ד. דיון הלכתי בצדקת מעשיה של תמר

המקור לדברי חז"ל הוא מסיפור תמר ויהודה המופיע בפרשת וישב. יהודה דן את תמר למוות בשריפה על כך שזינתה. תמר מצידה יכלה להוכיח שיהודה היה שותף למעשה הזנות, ובכך להסיר מעצמה את האשמה החמורה ועונש המוות המונח בצידה. אלא שכיוון שהיא ידעה שמעשה כזה יגרום בהכרח להלבנת פניו של יהודה, היא בחרה שלא לגלות את סודה והסכימה למסור עצמה למיתה. מכאן למדו חז"ל "נוח לו לאדם שישליך עצמו לכבשן האש ולא ילבין פני חבריו ברבים".

עתה לאחר שהבאנו שיטות שונות בהסבר דברי חז"ל הללו, יש לדון לאורם בצדקת מעשיה של תמר. ניחא לשיטת רבינו יונה ודעימיה, שהם אכן למדו שיש כאן חיוב הלכתי למסור את הנפש, ולשיטתם וודאי נהגה תמר כראוי. אך לשיטת המאירי ודעימיה, אם אכן מדובר באמירה מוסרית גרידא, ואין חיוב להיהרג מן הדין, מה הוא היחס הראוי למעשה שכזה? האם יש בכך מידת חסידות ראויה או שמא זוהי חסידות של שטות, ויש איסור לנהוג כך?

מחלוקת הראשונים

הרמב"ם (הל' יסוד"ה ה, ד) קובע באופן חד משמעי: "מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג - ונהרג ולא עבר, הרי זה מתחייב בנפשו". בפשטות נראה להסביר שטעמו הוא משום האיסור המוטל על האדם לקפח את נפשו ולהתאבד, ולכן כאשר אין חיוב למות מן הדין, מעשה התאבדות שכזה כלל אינו נחשב כמידת חסידות, אלא איסור חמור.¹³ לעומת זאת, תוס' בע"ז (כז, ב ד"ה "יכול") נקטו שאדם רשאי להחמיר על עצמו ולהיהרג אף בשאר עבירות, ואף שאין עליו חיוב מן הדין למסור עצמו על קידוש ה', אם עשה כך וודאי מצווה גדולה יש בידו. יוצא שלדברי הרמב"ם כאשר אמרו חז"ל "יעבור ואל יהרג" כוונת דבריהם היא שיש כאן חיוב

מן הדין לעבור ולא היתר, ואילו תוס' סברו כי כוונת הדברים היא שיש היתר לעבור, אך וודאי שזכותו של האדם לבחור להחמיר ולמות על קידוש שם שמייים. על כל פנים, יוצא לכאורה שניתן להסביר את מעשיה של תמר לפי שיטת תוס', וצריך לומר שהיא אכן החמירה על עצמה ונהגה מנהג חסידות.¹⁴

אלא שבדברי הרדב"ז מצינו הגבלה להיתר שהובא בדברי תוס':

ואפי' לפי דעת האחרונים שאמרו, דמי שהיה דינו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר הרי הוא במחיצת הצדיקים ... מ"מ ה"מ במקום דאיכא קדוש השם שמסר עצמו על דתו יתברך, אבל מי שהוא חולה שיש בו סכנה ואמרוהו לאכול - יש לו לאכול ואפי' על הספק. וז"ל הר"ן ז"ל ביומא, גבי חולה שיש בו סכנה ואמרו בקיאתן לחלל עליו את השבת, וכי מדת חסידות שימנע עצמו? ואינו אלא שופך דמים ע"כ. (שו"ת הרדב"ז ח"ג, סי' תמד)

הרדב"ז נשאל על אדם שהגיע למצב של חולי שיש בו סכנה ביוה"כ, ואמרו לו הרופאים שאם יאכל יש סיכוי מסוים שיחיה. הוא עונה בפשטות שיש על אותו חולה חיוב לאכול והוא אינו רשאי להחמיר על עצמו ולמות כדי לא לאכול ביוה"כ. העיקרון העולה מדבריו הוא שבכל מקום בו המיתה אינה גורמת קידוש השם, האדם אינו רשאי להחמיר ולמות, אף לשיטת התוס'. לכן, גם את מעשיה של תמר לא נוכל לתרץ לפי שיטת התוס', שהרי במעשיה לא היה שום צד של קידוש השם. א"כ, כיצד בכל זאת ניתן להסביר את צדקת מעשיה של תמר?

יישובי האחרונים

מצאנו בדברי האחרונים דרכים שונות ליישוב קושי זה, יש מהם שהלכו בדרך התירוץ הלמדני, ויש שהסבירו את המציאות באופן מחודש וכך אין קושיה כלל. הרב עובדיה יוסף בשו"ת "יביע אומר (יו"ד יג, יב) כותב שהאיסור להחמיר על עצמו ולמות נובע מהציווי של "וחי בהם". וכפי שהוא מאריך להוכיח, בבני נח לא שייך איסור זה, וממילא תמר היתה רשאית להחמיר ולהיהרג.

תירוץ נוסף מצינו בפירוש הטור על התורה (בראשית לח, כד) שהביא בשם ר' יהודה החסיד פרשנות חדשה בפשט הסיפור. הוא מסביר שיהודה כלל לא התכוון לשרוף את תמר, אלא הוא רצה לעשות לה סימן שריפה בפניה כדי שידעו כולם

14 כך תירץ המהרי"ל דיסקין בציטוט שהבאנו לעיל בשמו, וכ"כ בעל ה"פרי מגדים" (תיבת גומא, חקירה ה)

שהיא זונה. ממילא יוצא שתמר אכן לא מסרה נפשה במקום בו אסור לה לעשות זאת.¹⁵

ר' אשר ווייס אף הוא התייחס לשאלה זו ותירצה על פי דבריו של החזו"א בסוגיה אחרת. בירושלמי (תרומות ח, ד) מובא סיפור אודות ר' יהושע בן לוי:

עולא בר קושב תבעתיה מלכותא. ערק ואזיל ליה ללוד גבי ריב"ל. אתון ואקפון מדינתא, אמרו להן: אין לית אתון יהבון ליה לן - אנן מחרבין מדינתא! סלק גביה ריב"ל ופייסיה, ויהביה לון. והוה אליהו זכור לטוב יליף מתגלי עלוי, ולא אתגלי. וצם כמה צומין ואיתגלי עלוי. אמר ליה: ולמסורות אני נגלה? א"ל ולא משנה עשיתי? א"ל: וזו משנת החסידים!?

אדם שנרדף ע"י המלכות ביקש מקלט בעירו של ריב"ל, ובעקבות כך אימו השלטונות שאם לא ימסרוהו אנשי העיר למיתה - יהרגו כולם. ריב"ל החליט למסור את אותו אדם לחיילי המלך, כפי שאכן ראוי לעשות מעיקר הדין, ולא נאריך כאן בסוגיה זו. לאחר אותו מעשה, אליהו הנביא שהיה רגיל אצלו פסק מלהתגלות לו. שאלו ריב"ל את אליהו מדוע לא בא אליו מספר ימים, וענה לו אליהו שמעשה זה של מסירת יהודי להריגה הוא אמנם מעשה נכון מצד שורת הדין, אך "לא משנת חסידים היא זו".¹⁶ שואלים כולם, מה הפשט בדברי אליהו? וכי היה ראוי שלא למוסרו ובכך לסכן את חייהם של כל אנשי העיר? מהי איפה מידת חסידות במקרה מורכב שכזה?

החזו"א (סנהדרין, כה) מחדש חידוש גדול.¹⁷ הוא מתרץ שטענתו של אליהו כלפי ריב"ל היתה על כך שהוא לא התפלל לה'. דהיינו, חסיד כמותו אמור להתפלל במקרה כזה לה' שיגרום לכך שהבעיה תיפתר, ולא יצטרכו למסור יהודי למיתה, אפילו שזו שורת הדין.

באותה דרך מסביר ר' אשר את המקרה של תמר. תמר לא באמת מסרה עצמה למיתה, אלא היא עשתה את כל ההשתדלות כדי לא להלבין את פניו של יהודה. לכן היא לא עשתה מעשה שמציל אותה מעונש השריפה, אך היא פעלה כמו

15 כמובן שלפירוש זה יקשה, מהו אם כן המקור למימרא "נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש..."? הרי אצל תמר לא היתה כוונה לשורפה בכבשן האש!

16 במדרש רבה (ויגש צד, ט) מובא הסיפור בגירסה מורחבת יותר. שם נוסף בדבריו של אליהו "מיבעי להאי מילתא מיתעבדא על ידי אחריני ולא על ידיך". כפי שביאר זאת החזו"א, כוונתו לומר, שגם אם כך הוא הדין לא ראוי היה שריב"ל בעצמו ימסור יהודי למיתה.

17 וכ"כ כתב בחידושויו על הרמב"ם יסוד"ה ה, ה.

שפעלה והתפללה לה' שיציל אותה. אכן, בסופו של דבר תפילתה נענתה והיא לא הושלכה לאש. כך יוצא שתמר התנהגה כראוי לאנשי מעלה השמים מבטחם בה'.

ה. סיכום

בפתיחת דברינו הצגנו את מקור האיסור להלבין פני חבירו, והראינו כי אף שיש מחלוקת בין הראשונים מהו המקור המדויק, מוסכם על כולם שיש כאן איסור דאורייתא אותו למדו חז"ל מן הפסוקים. לאחר מכן הבאנו את מאמר חז"ל הקובע כי עדיף ליפול לכבשן האש ולא להלבין פני חבירו, ושאלנו האם מדובר בהדרכה מוסרית או הלכה פסוקה. הצגנו שיטות שונות בדברי הראשונים והאחרונים, כאשר בקצה האחד ניצבת שיטת המאירי הסבור כי יש כאן אמירה מוסרית ולא חיוב, מולו ניצבת שיטת רבינו יונה הסבור כי זו בוודאי הלכה פסוקה ומחייבת, ובדרך האמצע נקט הפנ"י שכתב שאמנם מותר להיהרג על כך אבל אין בכך חיוב מן הדין.

לאחר מכן המשכנו לדון בקשיים העולים כנגד כל אחת מן השיטות; הראינו כי על שיטת רבינו יונה קשה בעיקר הסברה, ואילו שיטתו של המאירי נוחה מצד הסברה, אלא שהוא נתקל בקושי מסוג אחר, כיצד להסביר את מעשיה של תמר שלכאורה נהגה שלא כדין.

בסיכום דברינו, נאמר כי אעפ"י שרבים וטובים החזיקו בשיטתו של רבינו יונה, לענ"ד קשה לומר שכך הוא הדין וכלל לא מתקבל על הדעת שאדם יתחייב למסור את נפשו כדי למנוע בושת של חבירו. ההסבר של המאירי הטוען כי חז"ל התכוונו לומר כאן הדרכה מוסרית, בהחלט מתקבל על הלב, הן מצד הסברא והן מצד הלשון בה נקטו חז"ל שמכריעה בפשטות כדבריו.

נספח - מבט עומק בסיפור מר עוקבא והעני

מעשי החסד של מר עוקבא

במסכת כתובות סז, ב מביאה הגמרא מדרש המספר על מר עוקבא ואשתו שהיו בעלי חסד ונתנו צדקה לעניים בדרך קבע, וכך אירע להם יום אחד:

מר עוקבא הוה עניא בשיבבתייה דהוה רגיל כל יומא דשדי ליה ארבעה זוזי בצנינורא דדשא. יום אחד אמר: "איזיל איחזי מאן קעביד בי ההוא טיבותא." ההוא יומא נגהא ליה למר עוקבא לבי מדרשא, אתיא דביתהו בהדיה. כיון דחזויה דקא מצלי ליה לדשא, נפק בתרייהו, רהוט מקמיה, עיילי לההוא אתונא דהוה גרופה נורא - הוה קא מיקליין כרעיה דמר עוקבא. אמרה ליה דביתהו: "שקול כרעיך אותיב אכרעאי", חלש דעתיה. אמרה ליה: "אנא שכיחנא בגויה דביתא ומקרבא אהנייתי". ומאי כולי האי? דאמר מר זוטרא בר טוביה... א"ר יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: "נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש ואל ילביץ פני חברו רבים".

מר עוקבא היה רגיל לתת כל יום צדקה לעני שגר בשכנות אליו. כיוון שמתן בסתר זוהי המדרגה הגבוהה ביותר במצוות הצדקה, מר עוקבא הקפיד לשים את הכסף בפתח ביתו של העני מבלי שהעני ידע מי הוא הנותן. אותו עני הסתקרון לדעת מיהו אותו אדם שכה מיטיב עימו ומניח לו ארבעה זווים מידי יום,¹ ולכן החליט יום אחד להתחבא לו מאחורי הדלת, ולחכות לרגע שיגיע מר עוקבא. באותו יום מר עוקבא התעכב בבית המדרש ואשתו יצאה לקראתו לחפשו, כשמצאתו בדרך, החליטו ללכת ביחד לתת את הצדקה לאותו עני כמידי יום.

כיוון שמר עוקבא התעכב, כנראה שהעני כבר לא עמד על משמרתו, ולכן כשהניחו את הכסף בפתח ביתו לא הבחין בהם. לאחר שהניחו את הכסף והתחילו ללכת חזרה, פתאום הבחין בהם העני מאחוריהם והתחיל לרדוף אחריהם. מר עוקבא ואשתו ברחו מפניו כדי שלא יזהה העני מי הם, וכשראו שהלה כמעט משיג אותם, קפצו לתוך תנור של מאפייה שהיה בסמוך כדי להתחבא מפניו. התנור אמנם לא היה דולק, אך היו בו גחלים לוחשות והם גרמו לכפות רגליו של מר עוקבא

• את מהלך הדברים שמעתי בשיעור בע"פ מפי הרב ליאור אנגלמן. דבריו כה הקסימו אותי, עד כי ראיתי צורך לצרף זאת כנספח למאמר. ניתן למצוא את השיעור ביוטיוב: "שיעור חסד - הרב ליאור אנגלמן".

1 יש לציין שארבעה זווים זהו סכום כסף גבוה מאוד. למשל בשיר "חד גדיא" מופיע כי מחירו של גדי אחד הינו "תרי זוזי", א"כ יוצא שארבעה זווים הם שווה ערך לשני גדיים. לשם השוואה, בימינו מדובר בסכום של 1200 ₪ בקירוב.

להיכוות. אשתו שהבחינה בכך, הציעה לו לעמוד על כפות רגליה, כיוון שהיא אינה נכוות מן הגחלים. כאשר שמע זאת מר עוקבא חלשה דעתו, כיצד ייתכן שאשתו ראויה שייעשה לה נס שכזה והוא אינו ראוי לכך? אמרה לו אשתו: "אני שכיחה בתוך הבית וקרובה הנאתי", ופירש רש"י שהיא היתה מחלקת לעניים אוכל מבושל והוא רק היה נותן כסף, ולכן יש לה זכויות רבות יותר באופן קיום המצווה שגרמו לה להיות ראויה לנס שכזה.

הקשיים במדרש

סופו של הסיפור מעורר מספר תמיהות. הראשונה שבהם קשורה לקביעת המדרש כי אופן נתינת הצדקה של האישה טוב יותר מאשר האופן בו נותן מר עוקבא. האם אכן כך הוא הדבר? הרי האשה מחכה שהעניים יבואו אליה לביתה, ואילו מר עוקבא טורח ובא עד אליהם! אם יבוא עני והאישה לא תהיה בבית באותו רגע - הוא יישאר רעב, מר עוקבא לעומתה נותן בכל יום בשעה קבועה, כך שאין חשש שיום אחד לא יזדמן לו לתת. יתר על כן, אשתו נותנת תבשילים, האם זוהי הדרך הראויה ביותר? אמנם מצד אחד היא חוסכת מהעני את טורח הבישולים, אך מאידך גיסא היא לא נותנת לו את אפשרות הבחירה כיצד להשתמש בכסף שקיבל. אולי ירצה לקנות בגדים? אולי יעדיף לחסוך לשבת וחג? מר עוקבא שנתן לעני כסף, פתח בפניו את האפשרות לעשות בו כרצונו, מתוך הנחה שהוא לא יעשה בו שימושים שאינם ראויים.

קושי נוסף מעלה הגמרא בעצמה: "ומאי כוליה האי?" דהיינו, האם זה לא מוגזם לקפוץ לתנור רק כדי שיהיה מתן בסתר?! הגמרא עונה שאכן כך צריך לעשות, כמו שאמר רשב"י: "נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין לפני חבירו ברבים." לעיל דיברנו ארוכות בפירושה של מימרא זו, וכעת ברצוננו להעלות שאלה נוספת על פשט המילים. המילה "נוח" בה נקטו חז"ל מעוררת תמיהה לכל השיטות. לאלו שיאמרו שיש כאן חובה גמורה - וודאי יקשה. אבל גם מי שפירש שמדובר במידת חסידות, נשאל לשיטתו, מדוע נקטו חז"ל דווקא בלשון זו? ניתן היה לומר "מצווה לאדם...", "ראוי לו לאדם...", ועוד, אבל "נוח"? זה דווקא ממש לא נוח ליפול לכבשן האש. א"כ, יש לעמוד על המסר המיוחד אותו רצו חז"ל להעביר באמצעות השימוש דווקא בביטוי "נוח לו לאדם".

"נוח לו לאדם" – ראוי שיהיה נוח

ברצוננו ליישב את השאלה האחרונה על פי הסבר נפלא בעומק המושג "נוח לו לאדם...", ומתוך כך נחזור ונתרץ את שאר השאלות. כדי להבין את הדברים, נפתח

בסיפור. ביום חורף מושלג וקר במיוחד, עמדתי בטרמפיאדה ביציאה מאחד היישובים, ולידי עמדה אישה עם תינוק קטן בידה. כיוון שהיא רצתה להגן על התינוק ולהבטיח שלא יהיה לו קר, היא הורידה מעצמה את המעיל שלבשה ועטפה בו את התינוק. כך היא עמדה בלילה המושלג, עם חולצה דקה לגופה ותינוקה עטוף בזרועותיה, מנסה בכל כוחה לשמור על חום גופו. חשבתי לעצמי, האם קר לה לאותה אישה? לכאורה התשובה היא פשוטה, ברור שקר לה. אלא שבמחשבה שנייה, התשובה היא שאולי לגוף שלה קר ואולי אפילו יהיו לה כוויות קור, אך היא כלל אינה חשה בקור הזה, וא"כ, ברמת התודעה כלל לא קר לה. כיוון שכל מחשבתה נתונה לתינוקה הקטן שעטוף בזרועותיה, וכל מאווייה כעת הוא לשמור על חום גופו, היא בכלל לא מרוכזת בעצמה, ולכן אף לא חשה את הקור העז.

נוסיף ונאמר שרמת תודעה שכזו הגורמת לאישה לשכוח לגמרי את עצמה, תלויה ברמת הקרבה והקשר שלה לאותו תינוק. אם לחלופין היה זה גור חתולים שנשכח ברחוב והיא מצאה אותו וריחמה עליו, וודאי שלא תחוש כלפיו את אותם תחושות שיש לה כלפי תינוקה.

על פי המחשה זו נוכל להבין את המסר אותו רצו להעביר לנו חז"ל כאשר נקטו בלשון "נוח לו לאדם". יש כאן דרישה מוסרית מאוד גבוהה, אדם צריך להרגיש כל כך קרוב לחבירו, עד כדי שירגיש ממש נוח ליפול לכבשן האש ובלבד שלא להלבין פניו. בדיוק כמו אותה אמה שנוח לה לתת את המעיל לתינוקה, והיא כלל לא מרגישה את הקור. אם אדם יתעלה למדרגה כזו שהוא ירגיש כ"כ קרוב לכל יהודי, הוא באופן טבעי ירצה ליפול לכבשן האש, ובלבד שחבירו לא יפגע.

כפי שראינו לעיל, מקורה של מימרא זו הוא בסיפוריה של תמר. חז"ל לא למדו ממעשיה של תמר מהי ההלכה, אלא הם למדו ממנה מהו מעמד הנפש הראוי במקרה כזה. יהודה הבין שתמר הרגישה כ"כ קשורה אליו, עד שהיא באופן טבעי היתה מוכנה למסור עצמה לשריפה ובלבד שלא להלבין פניו.

כעת נחזור לדברי המדרש. התקרית בתוך התנור איננה מבטאת עונש חיצוני שבא למר עוקבא כיוון שלא השקיע מספיק במצוות הצדקה. אלא, יש כאן תוצאה ישירה של רמת הקרבה שלו לעני המקבל ממנו צדקה. אשתו של מר עוקבא הרגישה כל כך קשורה בנפשה לאותם עניים, עד כדי כך שבתוך התנור היא באמת לא הרגישה את החום השורף את רגליה, כי כל מחשבתה היתה נתונה לאותו עני שלא יראה אותם ואולי יתבייש. מר עוקבא לא הגיע לדרגה זו, ולכן חלשה דעתו, הוא תמה לעצמו, כיצד הוא שכל כך מקפיד במצוות הצדקה בסכום גבוה בקביעות יום יומית, לא זכה להגיע למדרגה כזו כמו אשתו.

אשתו בדבריה הקצרים מבטאת את היתרון הגדול שנמצא דווקא באופן בו היא נותנת. בדבריה "מקרבה הניית", היא רוצה לומר שהיא קרובה יותר לעניים ולתחושות שלהם. כאשר נוצר מפגש יום יומי עם העני פנים בפנים, גם אם יש בכך חסרון מצד מתן בסתר, יש בכך יתרון עצום מצד יחסי הקרבה האנושיים. כך אפשר לחוש את צרכיו של העני, שמא היום הוא זקוק לחיבוק חם יותר מאשר עוד כמה זווים? ואולי הוא בא לבקש לעצה טובה? זוהי המעלה הגדולה בדרכה של אשת מר עוקבא, אעפ"י שקיימים בה החסרונות שהצגנו לעיל.

בסיכום דברינו, נאמר כי וודאי שאין בכוונת חז"ל להפחית ממעלת נתינת הצדקה באופן שך מתן בסתר, כפי שנהג מר עוקבא. אלא למרות שזו מעלה הצדקה הגבוהה ביותר, ישנה חשיבות לקשר של חום ואהבה עם העניים הנמצאים בסביבת מגוריו של האדם. דרך הצדקה של אשת מר עוקבא אולי אינה צריכה להחליף את נתינת המתן בסתר, אך וודאי שעשיית שנתנת צדקה בשני הדרכים במקביל היא הדרך הראויה כפי שמורים לנו חז"ל. מר עוקבא ואשתו משלימים זה את זה, כך שכל אחד מהם מדגיש במעשיו מעלה מסוימת במצוות הצדקה. מר עוקבא נותן סכום גדול בקביעות יום יומית ובכך מאפשר ביטחון כלכלי לאותו עני. אשתו לעומתו, נותנת מאכלים שאולי לא מאפשרים חיסכון לטווח ארוך, אך וודאי נותנים לעני הרגשת חום וקירבה מעצם המפגש פנים אל פנים עם מיטיבו.